

प्रकरण ३ रे

संशोधन पध्दती

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ संशोधन
- ३.३ मुद्रित माध्यम संशोधन
- ३.४ संशोधन पध्दती
- ३.५ संशोधनाची उद्दिष्टे
- ३.६ गृहितके

प्रकरण ३ रे

संशोधन पध्दती

३.१ प्रस्तावना:

'दैनिक ॲग्रोवन- एक अभ्यास' या प्रस्तुत लघुप्रबंधासाठी घेण्यात आलेला संशोधन आराखडा, संशोधन पध्दती, तथ्य संकलन, गृहितके, संशोधनाच्या मर्यादा याचा समावेश प्रस्तुत प्रकरणामध्ये करण्यात आलेला आहे. कृषी पत्रकारिता हा व्यापक विषय न घेता त्यातील एक भाग म्हणून 'दैनिक ॲग्रोवन' हा संशोधनासाठी विषय निवडला आहे. माध्यम संशोधनाच्या दृष्टीकोनातून 'दैनिक ॲग्रोवन- एक अभ्यास' या विषयाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

३.२ संशोधन:

संशोधनाला इंग्रजीत 'Research' असे म्हणतात. 'Re-search' म्हणजे पुनःपुन्हा शोध घेणे. संशोधन म्हणजे शोध घेणे, विशिष्ट समस्येच्या सोडवणुकीसाठी उत्तरे शोधण्याचा वा पध्दतशीर अभ्यास करण्याचा एक प्रयत्न आहे. एखादी बाब की जी अज्ञात असते ती शोधून काढण्यासाठी सातत्याने परिश्रम करावे लागतात. इतकेच नव्हे तर त्याची चिकित्सा अत्यंत पध्दतशीरपणे करण्याची गरज असते. म्हणून संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान मिळविण्यासाठी केलेला प्रयत्न होय. संशोधन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक क्षेत्रातील संशोधनाचे स्वरूप जरी भिन्न असले तरी त्यामागील वृत्ती व भूमिका समान असते.

संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान मिळविण्यासाठी केलेला संघटित प्रयत्न होय. ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार संशोधन ही एक प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया वैज्ञानिक पध्दतीनुसार कार्यान्वित होत असते. पध्दतीशिवाय संशोधन करता येत नाही. खऱ्या अर्थाने वैज्ञानिक पध्दती ही संशोधनाचा प्राण आहे. असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

संशोधन प्रकार-

संशोधनाचे दोन प्रकार आहेत. १) सैध्दांतिक, शुध्द संशोधन (Pure Research) २) व्यावहारिक, क्रियाभिमुख संशोधन (Applied Research).

'संकलित ज्ञानाची मांडणी काही प्रमेयातून केली जाते. यामधून अर्थपूर्ण संबंध प्रस्थापित करून विशिष्ट वर्गात मोडणाऱ्या घटना व वस्तू याबाबत अनुमान काढले जाते. अमूर्त संकल्पनात्मक व्यवस्था निर्माण करणे हेच संशोधकाचे प्रमुख कार्य असते. अशा रितीने संकल्पित ज्ञानाचा उपयोग जेव्हा प्रमेय बांधणीसाठी व संकल्पनात्मक व्यवस्थेसाठी केला जातो. त्यालाच सैध्दांतिक ज्ञान म्हणतात. 'ज्ञानासाठी ज्ञान' हा मूलमंत्र यामध्ये असतो. म्हणून सैध्दांतिक संशोधनाला शुध्द संशोधन (Pure Research) म्हणतात.

संकलित ज्ञान व्यावहारिक किंवा उपयुक्तताप्रधान उद्दिष्टांसाठी वापरता येते. उदा. संशोधनातून निघालेल्या निष्कर्षांचा वापर विशिष्ट सामाजिक समस्या नष्ट करण्यासाठी, सामाजिक नियोजन प्रभावी करण्यासाठी, सामाजिक तणाव कमी करण्यासाठी किंवा स्वतःच्या मत समर्थनासाठी अशा प्रकारे करता येते. जेव्हा संकलित ज्ञानाचा वापर व्यावहारिक उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या हेतून संशोधन केले जाते. यालाच व्यावहारिक ज्ञान म्हणतात आणि याच संशोधनाला व्यावहारिक (Applied) किंवा क्रियाभिमुख संशोधन असे म्हणतात. '

३.३ मुद्रित माध्यम संशोधन:

'वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके यांचा सखोल अभ्यास करणे म्हणजे मुद्रित माध्यम संशोधन होय. प्रारंभी मुद्रित माध्यमातील संशोधन हे गुणात्मक होते. यानंतर संख्यात्मक संशोधन होऊ लागले. मार्च १९३० मध्ये प्रसिध्द झालेल्या अभ्यासविषयक नियतकालिकात वृत्तपत्रातील आशयानुरूप वाचक अभिरुचीची पाहणी केल्याचे आढळले. मुद्रित माध्यमातील जाहिरातींचा परिणाम पाहण्यासाठी अभ्यास संशोधनांची निर्मिती १९३० च्या काळात झाली. '

मुद्रित माध्यमातील संशोधनाचे प्रकार:

मुद्रित माध्यमातील संशोधन चार प्रकारे केले जाते.

अ) वाचक पाहणी- Readership Guides

ब) वितरणविषयक अभ्यास- Circulation Studies

क) अक्षर सौंदर्य आणि पानाच्या सजावटीचा अभ्यास- Typography & Makeup.

ड) वाचनियताविषयक संशोधन- Readability Studies

अ) वाचक पाहणी संशोधन (Readership Research)

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेत वाचक पाहणी संशोधन अभ्यासाला सुरुवात झाली. वाचक पाहणीचे जे अभ्यास होतात. त्यांचे पाच प्रकारात वर्गीकरण केले जाते, असे 'विगर आणि डामनिक' यांनी म्हटले आहे. ते पाच प्रकार पुढीलप्रमाणे-

- १) वाचकांच्या व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास (A Readers Profile)
- २) वाचन कलविषयक पाहणी (Item Selection study)
- २) वाचक-बिगर वाचक यांचा अभ्यास (Reader-Non Reader Studies)
- ३) उपयोगिता आणि संतोषीकरणविषयक वाचक पाहणी (Uses & Gratification studies)
- ४) संपादक- वाचक तुलनात्मक अभ्यास (Editor- Reader comparison)

ब) वितरणविषयक अभ्यास (Circulation studies)

वितरण संशोधन ही (Circulation Studies) संज्ञा वर्तमानपत्रे आणि मासिके यांच्या दोन भिन्न प्रकारच्या अभ्यासांसाठी वापरली जाते. ते दोन प्रकार खालीलप्रमाणे-

- १) वितरणविषयक अभ्यासात विशिष्ट बाजारपेठेच्या सर्वसाधारण वैशिष्ट्यांच्या संदर्भात एखाद्या वर्तमानपत्राचे किंवा एखाद्या मासिकाचे किती वितरण होते, याचे मापन केले जाते.

२) या प्रकारच्या वितरणविषयक संशोधनात व्यक्तिगत वाचक हा विश्लेषणाचा घटक असतो. वितरण व्यवस्थेचे आणि मूल्य निर्धारण पध्दतीचे वाचकांच्या वर्तनावर काय परिणाम होतो. याचा अभ्यास या प्रकारच्या संशोधनात केला जातो.

क) अक्षर सौंदर्य आणि पानाची रचना, सजावट यांचा अभ्यास (Typography & Makeup):

केवळ मुद्रित संबंधित असलेला हा एक संशोधनाचा प्रकार आहे. या प्रकारच्या संशोधनात बातमीच्या आराखड्याच्या विविध मूळघटकांच्या परिणामांचे मापन करण्याचा प्रयत्न होतो.

ड) वाचनियताविषयक संशोधन: (Readability study)

वाचनियता म्हणजे एखाद्या मुद्रित मजकुराच्या (A piece of printed material) यशावर प्रभाव टाकणाऱ्या सर्व घटकांच्या आणि त्यांच्यातील आंतरक्रियांचा समग्र प्रभाव.

संशोधनाची दिशा निश्चित करून त्या संशोधनाची योजना व रचना केली जाते. संशोधनाचा हा एक रचनात्मक व्यूह असतो. यालाच संशोधनाचा आराखडा असे म्हणतात. संशोधनातील विस्तृत व्याप्तीमधून ज्ञान मिळविण्याच्या इच्छेने किंवा समस्येचे शास्त्रीयदृष्ट्या निराकरण हेतूने संशोधक संशोधन आराखडा हाती घेतात. यंग यांच्या मते, संशोधन आराखडा काय, कुठे व किती या प्रश्नांच्या दृष्टीने मार्गदर्शन ठरतो. संशोधन आराखड्यामुळे संशोधकाचे प्रयत्न वाया जात नाही. कारण कोणत्या दृष्टीने व कोणत्या पध्दतीने तथ्य संकलन करावयाचे आहे, याचे निर्देशन आराखड्यात स्पष्ट केलेले असतात.

३.४ संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत अभ्यासासाठी नमुना निवड पध्दती, वर्णनात्मक पध्दती वापरण्यात आली आहे. यातील लॉटरी तंत्राचा अवलंब करून एक वर्षातील अंकांची निवड केली.२००७

वर्षातील बारा महिन्यातील प्रत्येक महिन्यातील एका आठवड्याचा एक अंक यानुसार अंकांची निवड केली. त्यातून आलेल्या माहितीचे वर्गीकरण व आशय विश्लेषण करण्यात येईल. 'अध्ययन-एकक (Unit of study) व्यक्ती असो, गट किंवा सामाजिक संस्था वा एखादा समुदाय असो. त्या अध्ययन एककाचे सांगोपांग वा परिपूर्ण असे अध्ययन करण्याच्या पध्दतीस' 'व्यष्टी अध्ययन पध्दती' असे म्हणतात. व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे उद्दिष्ट विशिष्ट व्यक्ती, गट, सामाजिक संस्था वा समुदाय यापैकी अध्ययनासाठी म्हणून जो कोणता एकक घेण्यात आला असेल त्या एककाचा नैसर्गिक इतिहास रेखाटणे वा त्या एककाच्या विकासाचा तपशिल, वृत्तांत व्यवस्थितपणे शब्दांकित करणे हेच असते.

'सखोल विश्लेषण, मुलाखत यांच्या आधारे एखादी व्यक्ती, संस्था, प्रक्रिया, सामाजिक घटना याची तपशिलात निरीक्षण म्हणजे व्यष्टी अध्ययन होय.' अशा प्रकारच्या अध्ययनातून विशिष्ट दृष्टिकोन समजून घेता येतो. विशिष्ट अध्ययनातून सर्वसाधारण निष्कर्षातून जाता येते.

वर्णनात्मक व आशय विश्लेषण:

वैज्ञानिक पध्दतीने संकलित केलेल्या तथ्यांच्या आधारे वर्णनात्मक विश्लेषण करणे म्हणजे 'वर्णनात्मक संशोधन आराखडा' होय. या आराखड्यात प्रामुख्याने मुलाखती, प्रश्नावली, अनुसूची, निरीक्षण, सामुदायिक रेकॉर्ड, त्याचे विश्लेषण या प्रकारचा समावेश होतो. संशोधनात संकलित केलेली माहिती काळजीपूर्वक निवडून संशोधनाच्या उद्दिष्टाला अनुरूप अशी संशोधन पध्दती निवडली जाते. वर्णनात्मक आराखडयामध्ये संशोधनातील सर्व घटकांची निवड करणे आवश्यक नाही, तर कांही घटकांच्या आधारे अभ्यास करून निष्कर्ष करता येतात. यालाच नमुना निवड असे म्हणतात.

आशय विश्लेषण या तंत्राद्वारे गुणात्मक तथ्यांचे सांख्यिकीय व वस्तुनिष्ठ तथ्यात रुपांतर करता येते. या तंत्राने आशय किंवा तांत्रिक तथ्य यांचेही विश्लेषण केले जाते. त्यानंतर निष्कर्ष काढले जातात. उदा. दैनिकात विविध प्रकारचा मुद्रित मजकूर असतो. आशय विश्लेषणात अशा मुद्रित स्वरूपाच्या तथ्यांचे विश्लेषण करतात. दैनिकाचे कांही

महिन्यांचे, वर्षांचे अंक पाहून मजकुरांच्या भिन्न भिन्न श्रेणी तयार करून त्यातील बातम्यांचे विश्लेषण करतात. यावरून निष्कर्ष काढला जातो. अशा प्रकारचे विश्लेषण मासिके, साप्ताहिके, आकाशवाणी कार्यक्रम यांच्या बाबतीतही करता येते. आशय विश्लेषणाची शब्द, वाक्य, परिच्छेद, पात्र, एखादा भाग (Item) आणि स्थान, काळ ही एकेके आहेत.

बी. बेरेलासन यांच्या मते, 'संज्ञापनातील व्यक्त वा प्रकट आशयाच्या वस्तुनिष्ठ व संख्यात्मक वर्णनाचे आशय विश्लेषण हे तंत्र आहे. '

३.५ संशोधनाची उद्दिष्टे-

१. दै. अँग्रोवन मध्ये कोणकोणत्या विषयांना स्थान मिळते हे अभ्यासणे.
२. दै. अँग्रोवन मध्ये दूध व्यवसायास किती जागा मिळते याचा अभ्यास करणे.
३. दै. अँग्रोवन मध्ये दूध व्यवसायाची नेमकी कोणती प्रसिध्दी होते हे अभ्यासणे.

३.६ गृहितके-

१. दै. अँग्रोवन मध्ये शेतीविषयक माहिती जास्त असते.
२. दूधव्यवसायाला इतर व्यवसायापेक्षा जास्त स्थान मिळते.
३. दै. अँग्रोवन मध्ये दूध व्यवसायाची सैध्दांतिक माहिती असते.

संदर्भ सूची

१. डॉ. भांडारकर पु. ल. : सामाजिक संशोधन पध्दती
महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ,
महात्मा गांधी मार्ग, नागपूर तिसरी आवृत्ती
(१९८७)
पान क्र. ९, १०, ११, १६, १७, ६१
२. Wimmer Roger D. : Mass Media Research-An
Joseph R. Dominick Introduction
Wadsworth Publishing Company
Belmont] California
A Division of Wadsworth Inc
Page No. 255, 256
३. प्रा. ओडियार सुशिला : सामाजिक संशोधन
अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.
पहिली आवृत्ती (१९८१)
४. Tim O'Sullivan, john : Key concepts in communication
Hartley Danny Saunders, Methuen London & New York
John Fiske (1983)
Page No. 29
५. डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ : सामाजिक संशोधन पध्दती फडके प्रकाशन,
कोल्हापूर. (१९८६)

६. डॉ. संत दु. का.

: संशोधन पध्दती, प्रक्रिया व अंतरंग

पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन

१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे.

दुसरी आवृत्ती (१९८८)